

॥७
१७

॥ अथलकर्मितप्रारंभः ॥
॥ विजयादुर्गायै नमः ॥

॥७
१७

तर्कोऽत

१

श्रीगणेशायनमः ब्रह्माद्यानिखिलार्चितास्त्रिदशसंदोहाः सदा
भीष्टदाः स्वाज्ञानप्रशमाय यत्र मनसो हृत्तीः समस्ता दधुः ॥ श्रीवि
ष्णोश्चरणं बुजं भवभयध्वं सैकबीजपरं हृत्पद्मे विनिधाय तन्नि
रूपं तर्कोऽतः सन्यते १ ॥ अथ श्रुतिः श्रूयते ॥ आत्मा वीरे द्रष्टव्यः ॥ अ
श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति ॥ अस्यार्थः ॥ मुमुक्षुणा
आत्मा द्रष्टव्यः ॥ मुमुक्षुरात्मदर्शनमिष्टसाधनमिति यावत् ॥ आत्म
दर्शनोपायः कश्चित् आह ॥ श्रोतव्य इत्यादि तेनार्थक्रमेण शब्दक्रम
स्य चो भवति ॥ आग्निहोत्रं जुहोति यवाग्रं पचतीत्यादिवत् ॥ त

१

था च श्रवणमनननिदिध्यासनानि तत्त्वज्ञानजनकानि भवन्तीत्यु
क्तं ॥ अत्र श्रुतितः कृतात्मश्रवणस्य मननेधिकारः मननं चात्म
न इतरभिन्नत्वेनानुमानं ॥ तत्र भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यं ॥
तथा चैतर एव केतुदर्थपदार्थनिरूपणं संक्षेपतः ॥ सामान्यतः क्रियते
पदार्थो द्विविधः ॥ भावो भावश्च ॥ भावः षड्विधः ॥ द्रव्यगुणक
र्मसामान्यविशेषसमवायभेदात् ॥ तत्र द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वा
निजातयः ॥ सामान्यत्वादीनि उपाधयः ॥ द्रव्याणि नव ॥ पृथि
व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि ॥ आकाशत्वकाल

तर्काम्

२

त्वदिकृत्वान्युपाधयः॥अन्यानिजातयः॥तत्ररूपरसगंधस्पर्शसंख्या
परिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराश्च
तुर्दशगुणाः पृथिव्यां॥रूपरसस्पर्शस्नेहसंख्यापरिमाणपृथक्
संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराश्चतुर्दशगुणाःअ
पां॥रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वाप
रत्वद्रवत्वसंस्काराएकादशगुणास्तेजसः॥स्पर्शसंख्यापरिमा
णपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारानवगुणाःवायोः॥
शब्दसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागाःषड्गुणाःआकाशे॥

२

त. म.
३

कालात्मदिशोविभूतारूपाः॥मनःपरमाणुरूपं॥तत्रसावयवा अनित्याः
इतरेनित्याः॥सावयवोपि त्रिविधः शरीरेंद्रियविषयभेदात्॥मानुषा
णांशरीरं पार्थिवं॥जलीयशरीरंवरुणलोकेप्रसिद्धं॥तेजसंशरीर
मादित्यलोके॥वायवीयंशरीरंवायुलोकेघ्राणेंद्रियंपार्थिवं॥र
सनेंद्रियंजलीयं॥चक्षुरिंद्रियंतेजसं॥त्वग्निंद्रियंवायवीयं॥श्रो
त्रेंद्रियंकर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नोत्तमः प्रदेशः॥एतानिपंचबहिरि
न्द्रियाणि॥मनोत्तरिंद्रियंतेनषडिंद्रियाणि॥विषयाश्चमदादिरू
पाःप्रसिद्धाः॥आत्माद्विविधः॥जीवात्मापरमात्माच॥तत्रजीवात्मा

३

नःप्रतिशरीरंभिन्नाःबंधमोक्षयोग्याःपरमात्माईश्वरःअथाप्रत्यक्ष
प्रत्यक्षद्रव्याणि॥परमाणुद्व्यणुकेअप्रत्यक्षे॥उद्भूतरूपवत्तंत्रतानि
पृथिवीजलतेजांसिप्रत्यक्षाणि॥आत्माचप्रत्यक्षः॥वाय्वाकाशकाल
दिग्भूनांसित्वप्रत्यक्षाणि॥बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षंप्रतिमहत्वेसत्सुद्भूतरू
पवत्प्रयोजकं॥अथद्रव्योत्पत्तिप्रक्रिया॥तत्रोत्पत्तिःकारणवत्तां॥
अनन्यथासिद्धान्त्यतपूर्ववर्तिकारणं॥तत्कारणत्वंत्रिविधानिका
रणानि॥समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणानि॥य
त्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणं॥यथापरमाणुद्व्यणुक
स्यकपालंघटस्य॥समवायिकारणोसंबद्धकारणंअसमवायिकारणं॥

तर्कित

४

तथापरमाणुद्वयसंयोगोद्घातुकस्य ॥ कपालरूपं घट रूपस्य ॥ एतदुभ
यमिदं यत्कारणं तन्निमित्तकारणं ॥ यथाद्वाणुके ईश्वरः घटे दंडः ॥
एतत्कारणत्रयं भावकार्यमात्रस्य ॥ तत्र समवायिकारणं सर्वत्र द्रव्य
मेव ॥ असमवायिकारणं गुणः कर्म च ॥ कार्यमात्रं प्रति साधारणका
रणानि ॥ ईश्वरस्तत्त्वज्ञानेच्छा कृतयः ॥ प्रागभावकालदिगदृष्टानि ॥
तत्र परमाणुद्वयसंयोगोद्घातुकमुत्पद्यते ॥ संयुक्तद्वाणुकत्रयात् तत्र
सरेणुः ॥ एवं चतुरणुकादिकपालांतं कपालद्वयसंयोगेन घटो जायते ॥
घटस्त्वं त्यावयवी ॥ अथ द्रव्यप्रमाणं कथ्यते ॥ प्रत्यक्षद्रव्ये प्रत्यक्षमेव
प्रमाणं ॥ अतीन्द्रियेनुमानं ॥ तत्सक्षहेतुसाध्यदृष्टांतज्ञानसाध्यं ॥ वि

४

संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागाः पंचगुणाः कालदिशोः ॥
संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागबुधिसुरबुद्धिः खेच्छा द्वेषप्र
यत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्दशगुणाः आत्मनः ॥ संख्यापरि
माणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अष्टौगुणाः मन
सः ॥ ज्ञानेच्छा कृति संख्यादिपंचका अष्टौगुणा ईश्वरस्य ॥ तथा
च ॥ वायोर्नवैकादशतेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतांचतुर्दश ॥
दिक्कालयोः पंचषडेव चांबरे महेश्वरेष्टौ मनसस्तथैव च ॥ तत्र पृ
थिव्यपृथेजोवायवाहिविधाः परमाणवः सावयवाश्च ॥ आकाश

त्वापरत्वे द्विविधे कालिके देशिके च ॥ परत्वेत्यतिश्रवचदुत्तररविक्रियाविशिष्ट
 शरीरज्ञानात् ॥ अपरत्वेत्यतिश्रवस्वत्यतररविक्रियाविशिष्टज्ञानात् ॥
 परत्वं ज्येष्ठत्वं अपरत्वं कनिष्ठत्वं ॥ तदनुमानं यथा ॥ परत्वं जनकं बहूतर
 रविक्रियाविशिष्टज्ञानमिदं परंपरासंबंधघटकसापेक्षं साक्षात्संबंधा
 भावे सति विशिष्टज्ञानत्वात् ॥ लोहितस्फुटिक इति प्रत्ययवत् ॥ परंपरा
 संबंधश्च रविक्रियायाः स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगस्तेन संबंधघटकः
 कालः सिध्यति ॥ ननु कालस्य भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन बहूत्वात्कृत
 एकत्वमिति चेत् ॥ न उपाधिभेदेन तद्देहप्रत्यक्षात् ॥ कालोपाधयोरविक्रि
 यादिरूपाभिन्ना एव देशिकपरत्वापरत्वाभ्यां दिशः सिद्धिः ॥ ते च दूरत्वस

२ यथा प्रयागात्काशीतो बहूतरसंयोगवत्संगयायां ॥ द्वितीयेऽवधिर्गया तदपेक्ष
 या प्रयागावधिकाल्पतरसंयोगवत्संकाश्यां ॥ २

मीपत्वे ॥ परत्वं जनकं अविधिसापेक्षबहूतरसंयोगविशिष्टशरीरज्ञान
 मिदं परंपरासंबंधघटकसापेक्षं इत्यादि पूर्ववत् ॥ तेन च दिशः सि
 धिः ॥ नचाकाशमेव संबंधघटकमास्तामिति वाच्यं ॥ तस्य शब्दाश्रय
 त्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ न रविक्रियाद्युपनायकत्वसंभ
 वः ॥ अहं सुखीत्यादि प्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणं ॥ ईश्वरे चानुमानं ॥ यथा क्षि
 तिः सकर्तृकाकार्यत्वात् घटवत् ॥ तेनेश्वरस्य तद्वृत्तिनित्यज्ञानेच्छा
 रुतीनां तत्सार्वज्ञस्य च सिद्धिः ॥ मनसि प्रमाणं यथा ॥ सुखादिप्रत्यक्षं
 इंद्रियजन्यं जन्यप्रत्यक्षत्वात् ॥ घटप्रत्यक्षवत् ॥ तथा चेन्द्रियांतरवाधे
 मनसः सिद्धिः ॥ अथ इनाशप्रक्रिया ॥ इव्यनाशो द्विविधः ॥ क्वचिद

४ अहंनयोयत्रकाप्यनाश्रिताऽत्यर्थः ४

तर्कमि.
६

समवायिकारणानाशातः कचित्समवायिकारणनाशाच्च । तत्राद्योयथा ॥
परमाणुद्वयसंयोगनाशात्तद्व्यगुणकनाशः ॥ द्वितीयोयथा ॥ कपालना
शाद्घटनाशः ॥ घटनाशोऽभयपक्षः संभवति । आकाशकालदिगात्म
परमाणवोऽहंनयः ॥ समवायिनश्च ॥ पृथिव्यादिपञ्चानां भूतत्वं ॥
पृथिवीजलतेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वं भूतत्वं ॥ पृथिवीजलतेजो
वायवोऽद्रव्यसमवायिकारणानि ॥ कालस्य कालिकसंबंधेन सर्वा
धिकरणत्वं ॥ दिशोदेशिकसंबंधेन सर्वाधिकरणत्वं ॥ अथ गुणाः क
थ्यन्ते ॥ रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभाग
परत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसं

६

शेषोवक्ष्यते ॥ परमाणुद्वयानुकानुमानं यथा ॥ त्रसरेणुः सावयवद्रव्यारब्धः
बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यत्वात् बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यं यत् तत्सावयवद्रव्यारब्धं
यथा ॥ घटः ॥ अत्र त्रसरेणुः पक्षः सावयवद्रव्यारब्धत्वं साध्यं बहिरिंद्रिय
वेद्यद्रव्यत्वादिति हेतुः ॥ घटोदृष्टान्तः ॥ अनेन द्रव्यगुणकः परमाणुश्च सिध्य
ति । आकाशवायूश्चानुमानेन स्पृशेन्नचानुमीयेते ॥ शब्दोऽव्याश्रितो गुणत्वा
द्यथा घटरूपं ॥ अनेन द्रव्यांतरबाधात् ॥ शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिध्य
ति ॥ पृथिव्यादित्रयावृत्तिरयं स्पर्शोऽव्याश्रितो गुणत्वात् इत्यनुमानेन द
व्यांतरबाधात् स्पर्शाश्रयत्वेन वायुः सिध्यति ॥ कालेऽप्रमाणं यथा ॥ पर

३

तकी.

जोवायुमनोरुतिनीबुधिसुखदुःखेच्छाद्वेषकृतिभावनाधर्माधर्माआत्मवृ
त्तयः। गुरुत्वं पृथिवीजलरुति। द्रवत्वं पृथिवीजलतेजोरुति। तैद्विविधं॥ ८
नैमित्तिकं सांसिद्धिकं च॥ आद्यं पृथिवीतेजसोः॥ द्वितीयं जले॥ स्नेहो
जलमात्ररुतिः॥ संस्कारः पृथिवीजलतेजोवाय्वात्ममनोरुतिः॥ स
चत्रिविधः॥ वेगोभावनास्थितिस्थापकश्च॥ तत्र वेगः पृथिव्यादि
चतुष्टयमनोरुतिः॥ द्वितीय आत्मरुतिः॥ तृतीय पृथिव्यादिचतु
ष्टयरुतिः॥ शब्दोद्विधः॥ वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्च॥ आकाशमा
त्ररुतिः॥ रूपरसगंधस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशब्दबुधिसुख
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाविशेषगुणाः॥ तथा चोक्तं॥ ९

इति

पंगधोरसःस्पर्शःस्नेहःसांसिद्धिकोद्रवः॥ बुध्यादिभावनांतश्च शब्दो
द्वेशिषिकागुणाः॥ संख्यापरिमाणापृथक् संयोगविभागपरत्वापर
त्यगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः॥
अथ नित्यगुणाः॥ जलतेजोवायुपरमाणूनां विशेषगुणाः॥ परमा
णुरुतिगुरुत्वं स्थितिस्थापकश्च॥ विभूनां परमाणूनां च एकत्वप
रिमाणापृथक्त्वा निर्देश्वरेच्छाज्ञानं कृतिश्च नित्यगुणाः॥ अथ प्रत्यक्ष
गुणाः॥ गुरुत्वधर्माधर्मभावनास्थितिस्थापकाः परमाणुद्वयगु
करुतिगुणाः॥ अतीन्द्रियरुतिसामान्यगुणाः॥ त्रसरेणो रूपं विहा
२ आकाशादिनिष्ठैकत्वादिकं अप्रत्यक्षं शब्दादिविशेषगुणाः प्रत्यक्षाः॥

नर्का.

पान्येचगुणाः अतीन्द्रियाः ॥ रूपरसगंधस्पर्शस्नेहप्रत्यर्मेहद्रुतित्वे स क्षे
त्युद्गतत्वं प्रयोजकं ॥ सामान्यगुणप्रत्यक्षे आश्रयप्रत्यक्षं ॥ बुद्धिप्रत्य
क्षे स्ववृत्तिविशिष्टज्ञानत्वं ॥ सुखादिप्रत्यक्षे स्ववृत्तिसुखत्वादिकमेव ॥
अंसादिशब्दो विहाय सर्वः शब्दः प्रत्यक्षः ॥ अथ गुणोत्पत्तिप्रक्रिया ॥
अवयववृत्तिविशेषगुणा अवयवविनिस्वसमानजातीयगुणानारभन्ते ॥
पृथिवीविशेषगुणाः पाकजाः ॥ तौ द्विविधाः ॥ पाकप्रयोज्याः पाकजन्या
श्च ॥ कारणगुणप्रक्रमजन्याः पाकप्रयोज्याः ॥ अग्निसंयोगजन्यादि
तीयाः ॥ श्यामघटस्याग्निसंयोगेन श्यामरूपनाशानंतरं घटे रक्त रूपं
उत्पद्यते ॥ इति नैयायिकमतं ॥ अग्निसंयोगेन परमाणुपाके सति पर

स्कारधर्माधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिगुणाः ॥ अथ रूपत्वादीनि सर्वाण्येव
जातयः ॥ रूपं पृथिव्यादित्रयवृत्तिः ॥ तच्च शुक्ललघुस्पर्शरक्तपीतहरित
कपिलचित्रभेदेन सप्तविधं पृथिवीवृत्तिः ॥ अस्वलशुक्लरूपं जलवृ
त्तिः ॥ शुक्लभास्वरूपं तेजोवृत्तिरसः पृथिवीजलवृत्तिः ॥ मधुराम्लल
वणकटुकषायतिक्तभेदात्षड्विधोरसः पृथिव्यां ॥ जले मधुर एव गंधो
द्विविधः ॥ सुरभिरसुरभिश्च ॥ पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥ स्पर्शश्च पृथिव्या
दिचतुष्टयवृत्तिः ॥ सच त्रिविधः ॥ अनुष्णाशीतः शीत उष्णश्च ॥ अनुष्णा
शीतः स्पर्शो वायुपृथिव्याः ॥ जले शीतः ॥ तेजस्युष्णः ॥ संख्यापरिमाण
पृथक्त्वसंयोगविभागानवद्रव्यवृत्तयः ॥ परत्वापरत्वे पृथिवीजले

तकमि.
९

न्याभावप्रत्ययेप्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वनियमात् ॥
यथाघटः पटो न । अन्योन्याभावस्य पृथक् रूपत्वे घटात्पटो नेत्यपि प्रयो
गापत्तेः ॥ नचैवं घटादन्यः पट इत्यत्र कथमन्योन्याभावप्रतीतिरिति वा
च्यं । अन्यत्वास्यापि पृथक् रूपत्वात् ॥ संयोगस्त्रिविधः ॥ अन्यतरकर्म
जः । उभयकर्मजः संयोगजश्च ॥ आद्यो यथा ॥ मनः कर्मणा आत्ममन
सोः संयोगः ॥ द्वितीयो यथा ॥ मेषयोः कर्मणा तयोः संयोगः ॥ तृतीयो
यथा ॥ कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः । हस्ततरुसंयोगा
त्कायतरुसंयोगः ॥ विभागः स्त्रिविधः ॥ अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः
विभागजश्च ॥ आद्यो यथा ॥ मनः कर्मणा आत्ममनसोर्विभागः ॥ द्वि

९

कपाले

यो

माणोरूपमुत्पद्यते॥ पुनर्घटोत्पत्तौ सत्यां कारणगुणप्रक्रमेण घटे रक्तं
पमुत्पद्यते॥ इति वैशेषिकमतं॥ नीलमेकं एकं च पीतं यदि तदा घटे
चित्ररूपमुत्पद्यते॥ रसादावेवं सति अवयवि निरसो न जायते॥ चित्ररसा
द्यस्वीकारात्॥ गुरुत्वस्थितिस्थापकं च कारणगुणप्रक्रमजन्यतां हित्वा द
योपेक्षाबुद्धिजन्याः॥ परिमाणं चतुर्विधं॥ अणुमहद्दीर्घं द्रुस्वं च॥ का
रणगुणप्रक्रमजन्यं स्वावयवबहुत्वं च महत्त्वं जनकं॥ यथा त्रसरेणूनां॥
अवायवानां शिथिलसंयोगारब्धः प्रचयोपित जनको यथा तूळपरिमा
णं॥ पृथक् कारणगुणप्रक्रमजन्यं॥ ननु तत्र किं प्रमाणं॥ न च घटासदः
पृथगिति प्रत्यय इति॥ तस्यान्यान्याभावविषयकत्वादिति चेन्न॥ अन्यो

त-म-
१०

सुकारणाकारणविभागात्परितो कार्याकार्यविभागः॥ करतरुविभागात्का
यतरुविभागः॥ परत्वापरत्वोत्पत्तिः कालप्रकरणे उक्ता॥ बुद्धिर्ज्ञानं॥ तद्विवि
धं॥ स्मरणं अनुभावश्च॥ स्मरणं द्विविधं॥ यथार्थमयथार्थं च॥ तद्वृत्तिर
प्रकारकत्वं यथार्थत्वं॥ तदभाववृत्तिरप्रकारकत्वं अयथार्थत्वं॥ पूर्वानुभ
वः संस्कारद्वारा स्मरणं जनयति॥ तत्र पूर्वानुभवस्य यथार्थत्वाय यथार्थत्वा
भ्यां स्मरणमुभयं भवति॥ अनुभवो द्विविधः॥ प्रमायथार्थश्च॥ तत्र प्र अयथार्थः
माचतुर्विधः॥ सावश्यते॥ अयथार्थज्ञानं चतुर्विधं॥ संशयो विपर्ययः
स्वप्नो नध्यवसायश्च॥ संशयो यथा॥ समानधर्मवत्त्वमिज्ञानविशेषादर्श
नकोटिस्मरणेरयं रूपाणुर्वापुरुषो वेति ज्ञानं जन्यते॥ स एव संशयः॥ वि

१०

पर्यवात् समानधर्मवत्त्वमिज्ञानविशेषादर्शनैककोटिस्मरणेः शुक्तावि
दे रजतमिति ज्ञानं जन्यते॥ तत्र गुरुमते इदमिह अनुभवात्मकं ज्ञानं रजतमि
ति स्मरणं॥ त्वकं तेन ग्रहणा स्मरणं त्वकं ज्ञानं इयं नतुरजतत्वं विशिष्टज्ञानमि
दं॥ अन्यस्यान्यथा भानसामग्र्यभावात्॥ प्रवृत्तिस्तु स्वतंत्रोपस्थिते ह भेदा
ग्रहात्॥ नेत्याधिकमते प्रवर्तकं विशिष्टज्ञानं॥ तेन भ्रमः सिध्यति॥ स्वप्न
स्तु अनुभूतपदार्थस्मरणैरदृष्टेन धातुदोषेण वा जन्यते॥ अनध्यवसायश्च
किंचिदिति ज्ञानं विशेषादर्शनं न भवति॥ तत्र यद्ययं निर्वर्द्धिः स्यात्तदानीं धूमः
स्यादितर्को विपर्ययमध्ये बोध्यः॥ तत्र नेत्याधिकमते स्वप्नानध्यवसायो वि
पर्ययमध्ये प्रविष्टो॥ तेन तन्मते अयथार्थज्ञानं द्विविधं॥ संशयो विपर्ययश्च॥
सुरबंधधर्मजन्यं दुःखबंधधर्मजन्यं॥ इच्छादृष्टसाधनता ज्ञानजन्या॥ द्वयोर्निष्ठसाध

त-को
११

नलज्ञानजन्यः॥ कृतिस्त्रिविधा॥ जीवनयोऽनियतरूपाप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च ॥
आद्याजीवनादृष्टजन्या॥ द्वितीयादृष्टजन्या॥ तृतीयादृष्टजन्या॥ धर्मश्रु
तिविहितकर्मजन्यः॥ अधर्मः श्रुतिविरुद्धाचारजन्यः॥ वेगारब्धः संस्का
रः आद्यक्रियाजन्यः द्वितीयादिक्रियाजनकः॥ यथा॥ वेगेन बाणश्चलति।
भावनाख्यः संस्कारो विशिष्टज्ञानजन्यः॥ स्थितिस्थापक संस्कारः कारण
प्रक्रमजन्यः॥ गुरुत्वं कारणगुरुत्वजन्यं॥ नैमित्तिकं द्रवत्वं जतु घृतसुवर्णा
दीनां अग्निसंयोगजन्यं॥ स्नेहः कारणगुणप्रक्रमजन्यः॥ शब्दस्त्रिविधः।
संयोगजो विभागजः शब्दजश्च॥ आद्यो भेरीदंडसंयोगजन्यः द्वितीयो बं
शादिदलद्वयविभागजन्यः तृतीयस्तु संयोगेन विभागेन वा॥ आद्यो शब्द
जनिते तेन शब्देन निमित्तवायुसहकृतेन वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुल

११

१ घटावलि नाकाशस्य कपालस्य विभाग एव विभागजविभाग इत्यर्थः॥ आकाशस्य २
२ भुवित्वे विषये देशावच्छेदेन सवर्तते तद्विभागे आकाशस्यापि विभागः ३

तीयो यथा॥ मेघयोः कर्मणा तयोर्विभागः॥ विभागजविभागो द्विविधः॥ कारण
मात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च॥ आद्यो यथा॥ कपालकर्मणा कपा
लद्वयविभागः॥ ततः कपालद्वयसंयोगनाशः॥ ततः कपालस्याकाशो दिदेशो ततो घटाश्च
द्विभागजो विभागः॥ न च विभागः स्वोत्पत्त्यनंतरमेव विभागजविभागं जनय
त्विति वाच्यं॥ द्रव्यनाशसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात्॥ द्रव्यस्य प्रतिबंधक
त्वेन सति द्रव्ये तदसंभवात्॥ न च कर्मैव एकदा कपालद्वयविभागं आकाश
कपालविभागं च जनयत्विति वाच्यं॥ यदुनारंभकसंयोगविरोधिनं विभा
गमारभते न तद्व्यारंभकसंयोगविरोधिनं॥ यथा॥ विकसलुकुडमेलेषु
कमलदलकर्म इति व्याप्तेः॥ न च संयोगेऽप्येवमस्तु तत्राविरोधात्॥ द्वितीय

ततो घटाश्च

व्या

तकामि

१२

प्रत्यक्षवृत्तीनिप्रत्यक्षाणि॥नित्यद्रव्यवृत्तयोऽस्याविशेषाः॥तेचबह्वोनि
त्याअतीन्द्रियाश्च॥प्रलयेपरमाणूनांभेदाय॥तेचस्वीक्रियन्ते॥तेषांवे
धर्म्यव्याप्यत्वादिति॥स्वसंबन्धिभिन्नो नित्यसंबन्धः॥समवायःतेनस्व
रूपसंबन्धस्यसंयोगस्यचनिरासः॥इहघटेघटत्वमितिप्रतीतिस्तत्रप्रमा
णं॥नेय्याधिकमतेसमवायःप्रत्यक्षःसचनित्यश्च॥ननुअन्यान्यपिअं
धकारसुवर्णादीनिद्रव्याणिसन्ति॥आलस्यादयोगुणाअपिसन्ति॥क
थंनवेवेत्यादिमेवं॥अंधकारो नद्रव्यं॥किंतुतेजोभावः॥सुवर्णतेजएव॥
आलस्यंरुतसभावएव॥एवमन्यदपिबोध्यं॥अभावोद्विविधः॥संसर्गा
भावोन्यान्याभावश्च॥आद्यस्त्रिविधः॥प्रागभावःप्रध्वंसाभावोत्यंताभावः॥

१२

न्यायेन वा जन्यते ॥ उल्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानि पंच कर्माणि ॥
उल्क्षेपणत्वादीनि जातयः ॥ पृथिवीजलतेजोवायुमनोहृतीनि ॥ कर्माणि
सर्वाण्यनित्यानि ॥ अतीन्द्रियवृत्तीनि अतीन्द्रियाणि ॥ प्रत्यक्षवृत्तीनि प्रत्य
क्षाणि ॥ अथ कर्मप्रक्रिया ॥ संयोगेन नोदनारब्धेन आद्यं कर्म जन्यते ॥
द्वितीयादिवेगजन्यं ॥ क्रियाक्रियातो विभागः ॥ विभागात् पूर्वदेशसंयोगना
शः ॥ ततः उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिः ॥ ततः कर्मविभागयोर्नाशः ॥ सामान्यं
त्रिविधं व्यापकं व्याप्यं व्याप्य व्यापकं च ॥ व्यापकं सत्ता ॥ व्याप्यं घटत्वादि
द्रव्यत्वादिव्याप्यव्यापकं च ॥ व्यक्तेरभेदः तुल्यत्वं संवत्सरोथानवस्थितिः ॥
रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः ॥ नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं
सामान्यलक्षणं ॥ सामान्यानि नित्यान्येव ॥ अतीन्द्रियवृत्तीन्यतीन्द्रियाणि ॥

त-
१२

रूपसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणत्वाच्चेति ॥ संयोग
नद्रव्यग्रहः ॥ संयुक्तसमवायेन शब्दान्यगुणकर्मद्रव्यवृत्तिजातीनां प्रत्यक्षं ॥
संयुक्तसमवेतसमवायेन शब्दमात्रजातीतरगुणवृत्तिजातिवृत्तिजातीनां स कर्म
मवायेन शब्दस्य समवेतसमवायेन शब्दवृत्तिजातेः ॥ विशेषणतया भावस्य ॥
समवायस्य च ॥ अलौकिकश्च यथा ॥ ज्ञानलक्षणाया सुरभिचंदनमिति
चाक्षुषज्ञानं ॥ सामान्यलक्षणाया घटत्वेन रूपेण यावत् घटज्ञानं ॥ योग
जधर्मेण योगिनां सर्वज्ञानं ॥ तत्र निर्विकल्पकं ॥ विशेष्यप्रकारतादिर
हितं वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं ॥ सविकल्पकं सप्रकारकं ॥ भासमानवैशि
ष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं ॥ यथा ॥ यं घट इत्यत्रायं विशेष्यः घटत्वं प्र
कारः ॥ भासमानवैशिष्ट्यमेतयोः समवायः ॥ तस्य घटप्रतियोगिघटत्वं ॥

१३

सविकल्पकमेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं ॥ यथा दंडी ॥ अत्र दंडस्त्वविशिष्टवैशि
ष्ट्यं पुरुषे भासते ॥ अथ प्रक्रिया ॥ आदाविंद्रियसन्निकर्षाद्घटघटत्वेदति
निर्विकल्प्येततोयं घट इति विशिष्टज्ञानं ॥ तत्र परतः प्रामाण्यग्रह इति नेय्या
यिकाः ॥ यथा आदो घट इति व्यवसायः ॥ ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसा
यः ॥ ततः प्रामाण्यप्रामाण्येदतिकोटिद्वयस्मरणं ॥ ततो इदं ज्ञानं प्रमान
वैति प्रामाण्यसंशयः ॥ सतो विशेषदर्शनानंतरं प्रामाण्यग्रहः ॥ इदं ज्ञा
नं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् ॥ ज्ञानानंतरवत् ॥ स्वतः प्रामाण्यग्रह इ
ति त्रयोमीमांसकाः ॥ तत्र गुरुमते अयं घट इति ज्ञानं विषयं ॥ आत्मानं ज्ञा
नप्रामाण्यं च गृह्णाति ॥ मुरारिभ्रांमते अयं घट इति ज्ञानानंतरं घटमहं जाना
मि

आत्मशब्दे
न ज्ञानं गृह्णा
ते

३ सफलवृत्तिजनकत्वात् ॥ २

तकामत

१४

प्रीत्यनुव्यवसायः॥तेनैवप्रामाण्यग्रहः॥भट्टमतेज्ञानस्यअतींद्रियत्वेनज्ञा
नमनुमेयंयथा॥तथाप्रामाण्यं॥यथाअयंघटइतिज्ञानानंतरंघटेज्ञान
ताउत्पद्यते॥ततोज्ञातोघटइतिज्ञानताप्रत्यक्षं॥ततोव्याख्यादिप्रत्यक्षा
नंतरंज्ञानानुमानं॥यथाअहंघटत्वप्रकारकज्ञानवान्घटत्वप्रकारकज्ञा
नतावत्वात्॥तोवतेवचतस्यधर्मधर्मविषयत्वेनप्रामाण्यानुमानं॥
इतिप्रत्यक्षप्रमाणं॥॥अनुमितिकरणमनुमानं॥अनुमितितंजा
तिः॥व्यापारवत्कारणंकारणं॥व्यापारश्चतज्जन्यत्वेसतितज्जन्यज्ञान
कः॥हेतुज्ञानादिकरणं॥परामर्शोव्यापारः॥परामर्शश्चव्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मताज्ञानं॥यथावद्विद्याप्यधूमवानयमिति॥आदोमहानसादो
धूमवद्विसामानाधिकरण्यग्रहेसतिधूमोवद्विव्याप्यइतिग्रहोजायते॥

१४

वश्चेति॥प्रागभावेविनाशीअजन्म^{अविना}॥ध्वंसोजन्योर्द्विविनाशी॥अत्यंताभावान्यो
न्याभावावजन्यावविनाशिनो॥योग्यानुपलब्ध्याभिभावःप्रत्यक्षःअन्य
त्रैतींद्रियः॥**अथप्रमाकथ्यते॥**साचतुर्विधा॥प्रत्यक्षानुमित्युपमि
तिशाब्दरूपातत्करणानिप्रमाणा॥निचत्वारि॥प्रत्यक्षानुमानोपमान
शाब्दभेदात्॥तत्रप्रमाप्रत्यक्षंद्विविधं॥निर्विकल्पकंसविकल्पकंच॥प्र
त्यक्षकरणानिषडिंद्रियाणिघ्राणारसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि॥ए
तानिसन्निकर्षसहितानिप्रत्यक्षंजनयंति॥सन्निकर्षश्चालोकिको
लोकिकश्च॥अलोकिकस्त्रिविधः॥ज्ञानलक्षणःसामान्यलक्षणो
योगजधर्मश्च॥लोकिकःषड्विधः॥संयोगःसंयुक्तसमवायःसंयु

तक
१५

दिज्ञानसाध्यं॥ नतत्रपरप्रतिपक्षार्थमिवाहस्यशब्दप्रयोगः॥ तत्रानुमानं त्रिवि
धं॥ केवलान्वयिकेवलव्यतिरेके॥ अन्वयव्यतिरेके इतिभेदात्॥ यत्रसा
ध्यव्यतिरेकेनकुत्राप्यस्ति सकेवलान्वयी॥ यथाघटोभिधेयः प्रमेयत्वा
दित्यत्राभिधेयत्वस्यसाध्यस्यव्यतिरेकाप्रसिद्धेः॥ यत्रसाध्यप्रसिद्धिः
पक्षातिरिक्तेनास्ति सकेवलव्यतिरेकी॥ यथापृथिवीइतिरेभ्योभिद्योते
पृथिवीत्वात् यत्रइतरभेदाभावस्तत्रपृथिवीत्वाभावः॥ यथाजलादि॥
व्यतिरेकव्याप्तौतुसाध्याभावोव्याप्यः॥ हेत्वभावोव्यापकः॥ सोऽन्वयव्यति
रेकीयत्रसाध्यंसाध्याभावश्चान्यत्रप्रसिद्धः॥ पर्वतोवद्विमान्इत्यत्रा
न्वयव्यतिरेकिणिहेतोः॥ अवश्यंपंचरूपोपपन्नतापेक्षणीया॥ पक्षसत्त्वं॥ स
पक्षसत्त्वं॥ विपक्षव्यावृत्तत्वं॥ अबाधितत्वं॥ असत्प्रतिपक्षत्वं॥ चेतिपंचरूपा
अबाधितसाध्यकत्वं

१५

ततः कालांतरे पर्वते धूमो दृष्टे सति व्याप्तिस्मरणं ततश्च विशिष्टवैशिष्ट्य
ज्ञानं ॥ वद्वि व्याप्य धूमवानयमिति तृतीयं लिंगपरामर्शः पक्षता सहित
न तेन पर्वतो वद्विमानित्यनुमितिर्जन्यते ॥ व्याप्तिश्च हेतुसमानाधिकर
णात्संताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं ॥ न चायं संयोग
वान्द्रव्यत्वादित्यत्राप्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणाहेतुसमानाधिक
रणात्संताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थात् ॥ पक्षता
चसिसाधपिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः ॥ अनुमानं द्विविधं स्वार्थपरार्थ
च ॥ तत्र परार्थं पंचावयवसाध्यं ॥ अवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनि
गमनानीति ॥ यथाऽयं वद्विमानधूमात् ॥ यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वद्विः यथा
महानसः वद्विव्याप्य धूमवानयं तस्माद्वद्विमानस्वार्थं च स्वीयव्याप्त्या

तर्का
१६

यथा॥ वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्॥ अत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्र
त्यक्षत्वस्य साध्यस्य व्यापकमुद्रूत रूपवत्त्वमुपाधिः॥ तृतीयो यथा॥ ध्वंसो
विनाशी जन्यत्वात्॥ अत्र जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकं भावत्वमुपाधिः
॥ अथ हेत्वाभासाः कथ्यन्ते॥ सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्ध
वाधिताः पंच हेत्वाभासाः॥ तत्र सव्यभिचारस्त्रिविधः॥ साधारणा-
साधारणानुपसंहारिभेदात्॥ साध्यासंतताभाववद्भूतित्वं साधारण-
त्वं॥ यथा धूमवान्वक्त्रेः॥ सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं॥
यथा पर्वतो घट्टिमात्रपर्वतत्वात्॥ सर्वपक्षकत्वमनुपसंहारित्वं॥ यथा
सर्वप्रमेयं अभिधेयत्वात् साध्याभावव्याप्तौ हेतुर्विरुद्धः॥ यथा घ

१६

६ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः। साध्यसमानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्याप
कत्वं। साधनवानिष्ठासंताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं। ५६

पि॥ केवलान्वयिनिविपक्षव्यावृत्तत्वरहितं केवलव्यतिरेकिणिसपक्षस
त्वरहितं रूपचतुष्टयमेवापेक्षितं। यत्र साध्यसंदेहः सपक्षः यत्र साध्यनि
श्चयः ससपक्षः॥ यत्र साध्याभावनिश्चयः सविपक्षः साध्यभाववानप
क्षोबाधः साध्यविरोधिसाधकोहेतुः॥ प्रतिपक्षः॥ सोपाधौ पक्षसत्त्वा
द्यन्यतमभंग आवश्यकः॥ सोपाधिश्च सव्यभिचारतासंबंधेन उपाधि
विशिष्टः॥ उपाधिस्त्रिविधः॥ साधनाव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्याप
कः॥ साधनव्यापकत्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः॥ साधना
व्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्च॥ आद्योयथा॥ अ
योगोलकंधूमवद्वेकः। आर्द्रधनप्रभववक्त्रि मलमुपाधिः॥ द्वितीयो

तर्का-
१७

सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः । यथा धूमवान्नवद्वेष्टः । साध्याभाववत्पक्षको हेतुर्बाधितः ।

तु ॥ तृतीयो यथा ॥ एतानि द्वयानि निरवयवत्वात् ॥ यथा जलद्रोवद्विमा
न ॥ द्वयत्वात् ॥ तेनेतद्घोषरहितो हेतुः सङ्केतः ॥ इत्युपमानं ॥ उपमिति
करणमुपमानं ॥ कीदृशो गवय इति प्रश्ने गो सदृशो गवय इति उत्तरं द
त्ते यदा गो सदृशं प्राणिनं पश्यति तदा पूर्वाक्तवाक्यार्थस्मरणानंतरं अ
यं गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहः ॥ सा उपमितिः ॥ इत्युपमानं ॥ आशो
क्तः शब्दः प्रमाणं ॥ प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् आसः ॥
पदज्ञानं करणं ॥ पदार्थोपस्थितिर्व्यापारः ॥ आकाशायोग्यता सत्तितास
र्यज्ञानानि सहकारिणि ॥ फलं शब्दबोधः स्वरूपयोग्यत्वे सति अजनि
तान्वयबोधकत्वमाकाशा ॥ तेन घटः कर्मत्वं ॥ आनयनं कृतिरित्य १७

त्रनान्वयबोधः ॥ अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञः पु
रुष इति नान्वयबोधः पुत्रेण जनिता न्वयबोधात् ॥ बाधकप्रभावि
रहो योग्यता ॥ तेन वद्विना सिंचतीत्यत्र नान्वयबोधः अयोग्यत्वात् ॥
अव्यवधानेन अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासतिः ॥ तेन गिरिर्भुक्तं व
द्विमान् देवदत्तेनेत्यत्र नान्वयबोधः ॥ तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरित
त्वं तात्पर्यं ॥ तेन भोजनप्रकरणे संधवमानयेत्युक्तेऽन्वयबोधो न
भवति ॥ एत्यादिना शब्देन नान्वयबोधो जन्यते ॥ वृत्तिर्दिधा शक्ति
र्लक्षणा च ॥ शक्तिर्घटादिपदस्य घटादौ ॥ लक्षणा यथा ॥ गंगायां घो
षः प्रतिवसतीत्यत्र गंगापदार्थे प्रवाहघोषवासान्वयानुपपत्त्या गं

न-
१८

गापदस्वतीरेलक्षणाकथ्यते ॥ तयारस्यानुपस्थितेतीरेघोषः प्रतिवसुती
त्यन्वयबोधोभवति ॥ गोणीरुत्तिरपिलक्षणेव ॥ यथाग्निर्माणवको गोवाहि
कः ॥ अत्रलक्षणाया अग्न्यादिसादृश्यं प्रतीयते ॥ शक्तं पदं ॥ तच्चतुर्विधं ॥
योगिकं रूढं योगनूढं योगिकरूढं च ॥ आद्यं यथा ॥ पाचकादिपदं यागार्थं
न पाककर्तृशक्तं ॥ द्वितीयं यथा ॥ विप्रादिपदं ब्राह्मणादिवाचकं तृतीयं
पुष्पकादिपदं योगनूढं पापकजनिकर्तृत्वेन पद्मत्वेन च पद्मवाचकं ॥ च
तुर्थं यथा ॥ उद्भूत्यदं योगिकं तत्तु गुह्यमादिवाचकं ॥ रूढं यागविशेषस्य ॥
लक्षणादिविधा ॥ जहत्स्वार्थो अजहत्स्वार्थो ॥ आद्यो यथा गंगायां घो
षस्त्यादौ ॥ द्वितीया सर्वे छत्रिणो यांतीत्यादौ ॥ अत्र छत्रिणस्तदितरस्या

१८

टो नित्यः सावयवत्वात् ॥ साध्याभावसाधकं हेतुं तस्य ससहतिप
क्षः यथा पर्वतो बद्धिमान् धूमन्ति ॥ पर्वतो बद्धिमान् भाववान् माहानस्य
न्यत्वात् ॥ असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्य
त्वोसिद्धश्च ॥ यत्र पक्षो सन्नसिद्धसाधनं वा स आश्रयासिद्धः य
था शशविषाणोनि स्यं अजन्यत्वात् ॥ शरीरं हस्तादिमत हस्तादिम
तया प्रतीयमानत्वात् ॥ यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः स स्वरूपासिद्धः यथा
पर्वतो बद्धिमान् माहानस्यत्वात् ॥ स च विशेषणासिद्धविशेष्यासि
द्धभागो दाहद्विविधः अद्यो यथा ॥ शब्दो नित्यः चाक्षरेष्वेव सति ज
न्यत्वात् ॥ द्वितीयो यथा ॥ शब्दो नित्यः उपात्ते सति परमाणुरन्ति त्वा
व

सिद्धमे

संसर्गमर्थादयालभ्यं -

१८

गवललभ्यं ॥ तृतीयायाश्चकृतिः ॥ जन्यत्वं संसर्गः गमनं धोतोरर्थः ॥ जन्यत्वं सं
सर्गः ॥ फलं कर्मत्वं आत्मनेपदार्थः ॥ शालित्यं संसर्गः भावप्रत्यये तु देवदेव
नमुष्यते इत्यस्य देवदेवत्वं नितिकृतिजन्यस्वापइत्यर्थः ॥ भावप्रत्ययस्य लफ
लाभावादात्मनेपदार्थो न प्राप्तो मते ॥ अविष्यत्वं लुटोर्थः ॥ तच्च विद्यमान
प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं तेन भागमिष्यत्यत्र विद्यमानप्रागभावप्रति
योग्युत्पत्तिकागमनानुकूलकृतिमानित्यर्थः ॥ लुटोर्थः अनद्यतनत्वमपि ॥
लुटोर्थः उत्पत्तिर्भूतत्वं च ॥ भूतत्वं अतीतत्वं तच्च उत्पन्नावन्येति ॥ तथाच विद्य
मानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं लब्धं ॥ लिटोपि परेशत्वमतीतत्वं चार्थः ॥
तदन्वयः पूर्ववदुत्पत्तौ ॥ लुटोऽनद्यतनत्वमतीतत्वं चार्थः ॥ विधिलिटोर्थः कृ
उत्पत्त्यंतर्भावात् ॥ अद्यतनकालस्य उत्पत्तिविशेषणत्वात्
उत्पत्तिमत्यन्वयेन प्रागणेशः समुत्पद्यमाने परेशो भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगः

१९

तत्र परसमवेत धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं ॥ तथा च तृडलं च तीत्यादौ तंडुलसमवेत
धात्वर्थतावच्छेदकविकृत्युक्तं तंडुलान्यसमवेत क्रियाजनकवर्तमानकृतिमानिति शाब्दबोधः

वे पिगमनान्वयः ॥ अथ शाब्दप्रक्रिया ॥ देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्राम
कर्मकगमनजनकवर्तमानकृतिमान् इत्यन्वयबोधः ॥ द्वितीयायाः अर्थः
कर्मत्वं ॥ धातोर्गमनं ॥ जनकत्वं संसर्गमर्थादया लभ्यं ॥ लटो वर्तमानत्वं ॥
आख्यातस्य कृतिः ॥ तत्संबन्धः संसर्गमर्थादया लभ्यः ॥ यत्र कर्तरि कृते बा
धस्तत्राख्यातस्य व्यापारादौ लक्षणा ॥ यथा रथो गच्छतीत्यत्र गमनजनक
वर्तमानव्यापारवान् ॥ इति पश्यतीत्यादौ द्वितीयलोपखले इति शब्द एव
अजहत्सोर्थलक्षणाया इति कर्मत्वं चोपस्थापयति ॥ एकवचनाद्युपस्थि
तमेकत्वादिसर्वत्र प्रथमादिपदमुपस्थापयति ॥ देवदत्तेन गम्यते ग्राम
इत्यस्य देवदत्तवृत्तिरुक्तितजन्यगमनजन्यफलशालीत्यर्थः ॥ वृत्तित्वं संस
ग्रामद
त्यर्थः

तदानीं न वक्तुं विवक्षा विषयकालीनं यदु-प्रत्यक्षं पचनसलीनवर्तमानपचनविषयक कृतिमानिते बोधः।
जातीयं य-क्रियांतरं पचनं तद्ध्वं सकीर्णकालः कर्त्ता च क्तार्थः॥

तर्का-
२०

पच्यते इत्यादौ तादृशकालीनत्वमेवैव प्रत्याप्यते॥ आख्यातस्य चरमदलवाच
कत्वात् न विशिष्टवाचकत्वं यदुः॥ तत्तदानीं तत्त्वं च स्फुल्लकालमादाय॥ प्र-
र्वकालीनत्वं कर्त्ता च क्तार्थः॥ पूर्वत्वं च सन्निहितक्रियापेक्षया बोध्यं॥ त-
त्पूर्वकालीनत्वं तत्प्रागभावकालवृत्तित्वं तदुत्पत्तिकालीनत्वं सप्रतियोगिका-
लवृत्तित्वं वा॥ तेन भुक्त्वब्रजतीत्यत्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिभो-
जनकर्त्तृभिन्नो ब्रजतीत्यर्थः॥ समानविभक्ति क कृतोऽभेदेन धर्मिवाच-
कत्वात् अव्ययत्वेन क्त्वापरविभक्ति लोपात्॥ कालस्तात्पर्यवशात् व्यव-
हिता व्यवहितसाधरणो बोद्धव्यः॥ तेन पूर्वस्मिन् अव्येगत्वात् अस्मिन् न वे-
समागत इत्यत्र तादृशप्रयोगावगमः इच्छावान्तु मनोर्थः॥ भोक्तुं ब्रज

२०

६ स्वरूपिश्चेदभविष्यत्तदास्तुभिक्षमभविष्यदित्यत्र स्वरूपिभवननिष्ठापादकर्तारिरूपितापाद्य-
ताश्रयोसुतिमस्तुभिक्षमित्यन्यबोधः ॥ जिगमिषतीत्यत्र ६

तिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाजनके ह साधनत्वं ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्या-
शौक्ये तिसाध्यबलवदनिष्टाजनके ह साधनयागकः स्वर्गकाम इत्यर्थः ॥
आशीर्लिङ् लोभोऽर्थः वच्छिन्नाविषयत्वं ॥ तेन घटमानयेत्यत्र घटकर्मक-
मद्विच्छाविषयानयनानुबूलकृतिमांस्त्वमित्यर्थः ॥ व्याप्यक्रियया व्या-
पकक्रियाया आपादनं लुङ् इत्यर्थः ॥ तात्पर्यवशात् क्वचिद्भूतत्वं क्वचिद्भूवि-
ष्यत्वं लुङ् बोध्यते ॥ सनः कर्तुं रिच्छार्थः ॥ सनुत्तराख्यातस्योश्रयत्वेन ल-
क्षणा ॥ सविषयकार्थकप्रतिकारव्याप्तस्य लक्षणाया आश्रयत्वे घटं जा-
नातीत्याशौक्यत्वात् ॥ यजेत्यर्थः पौनः पुन्यं ॥ तत्त्वं च तदानीं तन प्रकृत्य-
र्थसजातीयक्रियांतरध्वंसकालीनत्वे सति वर्तमानादि कृतिविषयत्वं ॥ पौ

तर्कस्त
२९

सर्गत्वं नीलघटमित्यादौ कर्मधारये लक्षणाया अस्वीकारेणाभेदस्यापादार्थत्वे
न संसर्गत्वात् ॥ तथा च वाक्यसमासयोः पर्यायत्वानुरोधेन षष्ठीसमासे राजपुरे
षट्स्यादौ षष्ठ्यर्थसंबंधलक्षणानघटने ॥ संबंधस्य संसर्गमर्यादालभ्यत्वात्
वस्तुतस्तु विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धस्याभेदबोधकत्वमुत्पत्तेः ॥ मुख्यार्थराजा
भेदस्य बाधे राजपदस्य राजसंबंधिनिलक्षणा ॥ एवं बहिर्ब्रीहौ चित्रगुरित्या
दौ चरमपदस्यान्यपदार्थलक्षणा तथा च द्वादकर्मधारयान्यसमासे सर्वत्र त
त्तदर्थलक्षणा ॥ एवं च न जैर्थाभावः ॥ अघटं भूतलमित्यादौ घटभिन्ने लक्षणा
न कलं जंभ ॥ शयेदित्यादौ बलवदनिष्टजनके लक्षणा ॥ क्रियासंगतस्यैव का
रस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदोऽर्थः ॥ यथानीलं सरोजं भवत्येव विशेषणसंगत
ति

२९

स्या ॥ योगव्यवच्छेदः ॥ यथा शंखः पांडुर एवेति ॥ विशेष्यसंगतस्यान्ययोग
व्यवच्छेदः यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ ॥ एवं दिशा सर्वबोधः ॥ ॥
इति जगदीशभट्टाचार्यकृतं तर्कामृतं नाम वैशिष्टिकप्रकरणं ॥ न्यायप्रकर
णं चेदं समाप्तिमगमत् ॥ ग्रंथसंख्या ३१० श्लोके १७३३ प्रजापतिसंवत्सर
पौष कृष्ण एकादश्यां भृगुवासरे दंपुस्तकं समाप्तिमगमत् ॥

॥ इति कर्मसंज्ञा समाप्तः ॥
॥ श्रीमहालक्ष्म्ये नमः श्री ॥

॥ ११७
॥ १७

X X X

१ पञ्चमानंदेवदत्तं पश्येत्सादौ

२ पञ्चमानंदं तुलमानयेत्सादौ

तीत्यस्य भोजनेच्छावान् ब्रजतीत्यर्थः ॥ भोक्तुमिच्छतीत्यत्र कर्तरि लक्षणाभो
जनकर्तारमात्मानमिच्छतीत्यर्थः ॥ सविशेषणे हीति न्यायात् विशेषणे कृ
ताविच्छान्वयः ॥ प्रकृतधात्वर्थकर्ता कर्तृशौनन्वो धात्वर्थजन्यफलवान् कर्म
शौनन्वोऽर्थः शत्रादीनां कर्ता वाच्यः ॥ सविषयार्थकप्रकृतिकानां ताश्रयेत्वे ल
क्षणा ॥ एवं कर्मकर्तृकृतां ॥ तेन तेन रूपेण कर्ता कर्मववाच्यं ॥ भावकृतां कृत्यु
टघभादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रं ॥ धात्वर्थातिरिक्तस्य भावकृतानुपस्थाना
त् ॥ ननु नीलं घटमानयेत्सादौ द्वितीयादयश्च वणात् कर्मद्वयबोधापत्तिः ननु
विशिष्टस्य कर्मत्वमिति चेन्न ॥ तत्र विशेषणविभक्तिः पदसाधुत्वाय अथवा वि
शेषणविभक्तेरभेदोऽर्थः ॥ तत्रायं विशेषः ॥ द्वितीयपक्षे वाक्यसमासयोः पर्या
यतानघटते ॥ वाक्ये नीलं घटमित्यादौ अभेदस्य पदार्थत्वेन प्रकारत्वात् न सं